
СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ЗАЕТОСТТА

Победа Луканова¹

Членството на България в ЕС налага актуализиране на досегашните средносрочни стратегически приоритети, свързани с пазара на труда. Изходните предпоставки за това са: разработените от правителството документи в годините на предприсъединителния процес; поетите ангажменти във връзка с пълноправното членство на България в ЕС; реализирането в краткосрочна перспектива на догонващата стратегия спрямо основни социални и икономически показатели на Съюза; подчиняването на националното ни развитие на съдържанието (изискванията) на основни програмни документи на ЕС и преди всичко на популярните интегрирани насоки за икономически растеж и заетост. Реализирането на поставените в тях цели трябва да се опира на приложението на концепцията за гъвкавост и сигурност на заетостта (флексикюрити). Нейната актуалност конкретно за българския пазар на труда произтича от отвореността на нашата икономика; увеличените обеми на външни и вътрешни инвестиции и предстоящите технологични промени; прогресивното застаряване на населението и намаляване броя на работната сила,² необходимостта от защита на националния пазар на труда. Както показва опитът на страните-членки, тази концепция позволява намирането на такива решения на пазара на труда, които не само да бъдат адекватни на структурните промени при запазване на предимствата на европейския социален модел, а и да ги стимулират. Доброто комбиниране на гъвкавост и сигурност също ще подпомогне конкурентно-способността и адаптивността на българските компании в глобализиращите се производства и пазари при други равни условия.

1. Състояние и проекции на заетостта

През последните три години у нас се наблюдава увеличаващ се брой на заетите и рекордно ниска безработица за условията на България. Въпреки това все още показателите за заетост и икономическа активност и безработица съществено се

¹ Ст.н.с. д-р Победа Луканова работи в Икономическия институт на Българската академия на науките.

² Повишаването на гъвкавостта на пазара на труда се налага поради необходимостта от повишаване на мобилността на работната сила, нейната квалификация, производителност и интензивност на труда; трудното интегриране на продължително безработните и на капсулираните „обезкуражени“. Компенсирането на ниската гъвкавост с имиграция засега е извън обсега на политическите решения поради ограниченията, наложени от членството в ЕС, големите рискове и негативния пример за последствията от тези процеси, наблюдавани в някои европейски страни. Следователно гъвкавостта и сигурността трябва да дадат своя принос за решаване на проблема с вече очертаващия се недостиг от работна сила чрез повишаване предлагането на труд.

различават от постигнатото в страните-членки на ЕС (Таблица 1).

Таблица 1
Коефициенти на икономическа активност, заетост и безработица в България и страните-членки на ЕС (%)

Коефициенти на:	2000	2001	2002	2003	2004
1. Икономическа активност					
ЕС-25	68.7	68.7	69	69.3	69.7
ЕС-15	69.2	69.2	69.7	70.1	70.6
НПСЧ*-10	66.5	66.3	65.7	65.5	65.5
България	60.1	61.9	61.2	60.9	61.8
2. Заетост					
ЕС-25	62.4	62.8	62.8	62.9	63.3
ЕС-15	63.4	64	64.2	64.3	64.7
НПСЧ-10	57.4	56.6	55.8	55.9	56
България	49.9	49.7	50.7	52.5	54.2
3. Безработица					
ЕС-25	8.6	8.4	8.7	9	9
ЕС-15	7.6	7.2	7.6	8	8.1
НПСЧ-10	13.6	14.5	14.8	14.3	14.1
България	17	19.8	17.9	13.8	12.2

Източник: НСИ и Eurostat.

* НПСЧ – новоприети страни-членки.

За по-подробното характеризирание промените на активността, заетостта и безработицата у нас са сравнени прирастите им (вж. Таблица 2), които показват следното:

- увеличение на броя на заетите, което е по-високо от това на работната сила;
- категорично намаление на безработните, което сериозно “подхранва” заетостта;
- твърде различни обеми на намаление броя на икономически неактивните и безработните след 2002 г.; недостатъчно добре изразено активизиране на лицата извън работната сила.

Таблица 2
Промени в броя на лицата между 15 – 64 години (прираст в хил. средно за годината)

Година	Работна сила	Заети	Безработни	Икономически неактивни
2002/2001	-60.0	37.2	-73.5	26.0
2003/2002	-65.0	54.6	-143.1	-13.3
2004/2003	43.6	91.8	-48.2	-46.3
2005/2004*	4.6	70.1	-65.6	-27.1

* По предварителни данни за 2005 г.

Източник: НСИ.

Като цяло може да се обобщи, че през 2003 -2004 г. се наблюдава най-висока интензивност на положителните промени на пазара на труда. Те съвпадат с масштабната програма за намиране на работа на безработните бедни и успешно

проведените други активни мерки и програми. Годината не е най-добра, но относително спокойна от страна на реализирания икономически растеж. Впоследствие започналото реструктуриране на програми и мерки през 2005 г. и по-ниските от планираните стойности на растежа очевидно са имали неблагоприятно влияние върху нарастването на заетостта. Недостатъчната активност на частния сектор при разкриването на работни места и задържането на заетите също оказва определено негативно влияние върху равнищата на заетостта.

Започнатите промени в заетостта и безработицата са в правилно избрана посока. Може ли обаче да се приеме, че те са с достатъчно висока интензивност, която ще позволи достигане на конкурентни равнища в рамките на Европейския съюз?

В Стратегията по заетостта в България са посочени количествени показатели³ само за три от формулираните подцели за периода до 2010 г. с поставяне на акцент върху повишаването на икономическата активност на населението и намаляването на безработицата. Приема се, че промените в заетостта ще следват тези цели. Като се отчете равнището на икономическа активност на населението между 15 и 64 години към момента на разработване и приемане на Стратегията (60.9%),⁴ то очакванията са съответно за 66% *икономическа активност на лицата между 15 и 64 години през 2010 г.* Според прогноза на НСИ се предвижда през 2010 г. населението между 15 и 64 години да бъде 5193.5 хил. човека.⁵ При посочената икономическа активност (66%) и приетото в Стратегията равнище на безработица (не по-висока от 10%) през 2010 г. равнището на заетост на населението ще бъде 59.4% (вж. Таблица 3).

Ако обаче България се опита да се съобрази с изискванията на Европейския съюз за 70% равнище на заетост през 2010 г., то показателят за икономическа активност трябва да нарасне до 76-77% при съответни равнища на безработица от 8.7 - 10%. Тези прогнозни стойности представят два от възможните оптимистични варианти на развитие на пазара на труда.

Общото за трите варианта от Таблица 3 е предвиденото съществено нарастване на заетостта за сметка обаче на различни комбинации на намалението на броя на безработните и на икономически неактивните. Вторите два варианта условно могат да се приемат като оптимистични, докато първият е реалистичен, но твърде консервативен. Според него досегашните трендове на пазара на труда ще се продължат, което само ще ни води в посока на Лисабонските цели, но при запазване на изоставането.

³ Според тези цели икономическата активност на населението у нас трябва да се увеличи с 5 пункта; коефициентът на безработица да достигне устойчиви стойности под 10%; 25% от дългосрочно безработните трябва да бъдат обхванати в активни мерки на пазара на труда.

⁴ Стойностите са средно за 2003 г.

⁵ За момента направената демографска прогноза се приема без резерви. Има обаче основания за очаквани благоприятни промени след приемането на България в ЕС като задържане на повече хора в средна и младежка възраст в страната и увеличаване на коефициента на раждаемост.

Таблица 3
Икономическа активност, заетост и безработица на населението между 15 и 64 години – състояние и проекции за 2010 г.*

Година	Общо, хил. 15 - 64 години	Работна сила			Лица извън работната сила, хил.	Коефициент на икономическа активност, %	Коефициент на заетост, %	Коефициент на безработица, %
		Всичко, хил.	Заети, хил.	Безработни, хил.				
1. Фактическо състояние								
2001	5420.3	3357.5	2693.3	664.1	2062.8	61.9	49.7	19.8
2002	5386.4	3297.5	2730.5	590.6	2088.9	61.2	50.7	17.9
2003	5308.1	3232.5	2785.1	447.5	2075.6	60.9	52.5	13.8
2004	5305.4	3276.1	2876.8	399.3	2029.2	61.8	54.2	12.2
Изменение общо за периода 2001-2004	-114.9	-81.4	183.5	-264.8	-33.6			
Изменение средно за година през периода 2001-2004	-38.3	-27.1	61.2	-88.3	-11.2			
2. Прогнозни стойности според:								
2.1. Вариант 1. Стратегия на МТСП 2010 г.								
Коефициент на икономическа активност (66.0%), коефициент на безработица (10%)	5193.5	3427.7	3084.9	342.8	1765.8	66.0	59.4	10.0
2.2. Лисабонска стратегия за 2010 г.								
2.2.1. Вариант 2. Безработица 10% и 70% заетост								
	5193.5	4039.4	3635.5	403.9	1154.1	77.8	70.0	10.0
2.2.2. Вариант 3. Безработица 8% и 70% заетост								
	5193.5	3951.6	3635.5	316.1	1241.9	76.1	70.0	8.0
2.3. Разлики в броя на лицата 15-64 години за периода 2004 - 2010 (за 6 години)								
Първи вариант	-111.9	151.6	208.1	-56.5	-263.5			
Втори вариант	-111.9	763.3	758.6	4.7	-875.1			
Трети вариант	-111.9	675.5	758.6	-83.2	-787.3			
2.4. Средно за 1 година								
Първи вариант	-18.6	-18.6	25.3	34.7	-9.4			
Втори вариант	-18.6	-18.6	127.2	126.4	0.8			
Трети вариант	-18.6	-18.6	112.6	126.4	-13.9			

*Изчисленията на броя на икономически активните, заетите, безработните и икономически неактивните лица са направени от автора на основа методологията на определянето им от Националния статистически институт.

Източник: Наблюдения на работната сила на НСИ, www.nsi.bg; Стратегия за пазара на труда www.mlsp.government.bg.

Вторият и третият вариант предвиждат много по-радикални решения, според които през периода след 2005 г. средногодишно работната сила трябва да се увеличава с не по-малко от 100 хил. човека; увеличението на заетите

трябва да бъде по-високо от това на работната сила, а безработните трябва да продължат да намаляват броя си. Това означава, че за постигане на желаните равнища от 70% заетост нейният прираст до 2010 г. би трябвало да се удвои в сравнение с този общо за периода 2001-2004 г.⁶

2. Ресурси за подобряване на заетостта

2.1. Ограничаване броя на безработните

Постигнатите сега равнища на безработица в България са “конкурентноспособни” на тези общо за страните-членки на Европейския съюз и дори по-добри спрямо някои от тях.⁷ Реалистична задача е да се положат усилия за поддържане на този процес и продължаване на намалението до 8% през 2010 г. За целта е необходимо да продължи работата с продължително безработните лица. Техният дял е към 60% от всички безработни при нарастване на броя на дългосрочно безработните мъже. Практически това твърдо ядро на безработните е съставено от представители на рисковите групи на пазара на труда с ниски шансове за наемане. Въпреки някои особености на техните групи те имат утвърдени общи социално-икономически характеристики. Тези лица са бедни, имат ниско образователно равнище и слаба или липсваща професионална квалификация. Силно рисковата група на пазара на труда са ромите.

В процеса на реструктуриране на икономиката лицата с технически и инженерни специалности продължават да бъдат в по-неблагоприятна позиция при намиране на работа. Както беше посочено, обща тенденция обаче е полесното постъпване на работа на лицата със средно или по-високо образование.

Запазват се съществени различията между регионите и областите според равнището им на безработица. Безспорен лидер е Северозападният регион, като в областите Монтана и Видин тя е особено висока.

Основна предпоставка за ограничаване на безработицата е поощряването на търсенето от реалния сектор на икономиката. Досегашното намаление на безработицата обаче е сериозно стимулирано от провежданите политики на пазара на труда и преди всичко от програмата за заетост на бедни и продължително безработни (получаващи социални помощи).⁸ Потокът на започналите работа в общия случай се характеризира с ниски степени на образованост и квалификация, без особени промени в структурата на търсените професии и на позиции, предлагащи временната заетост.⁹ Все още и поради

⁶ Прирастът на заетите между 15 и 64 години според наблюдението на работната сила средно за периода 2001 –2004 г. е бил с 61.2 хиляди за година, а за лицата над 15 години - с 652 хиляди (по данни на НСИ).

⁷ Според данни от наблюдението на работната сила средногодишното равнище на коефициента на безработица през 2005 г. е 10.1%.

⁸ Има се предвид програмата “От социални помощи към заетост”.

⁹ Според административната статистика на Агенцията по заетостта.

обективни причини¹⁰ търсенето от страна на частния сектор не е достатъчно активно, за да предизвика съществени промени в равнищата на заетостта.

Продължаването на процеса на наемане на сега регистрираните безработни ще доведе до увеличаване броя на лицата с основно и по-ниско образование в работната сила, както и на тези с работнически специалности и/или с някакви професионални умения без квалификация или с остаряла такава. Реализирането на изискванията за повишаване на качеството на работната сила ще наложи подобряването на професионалните характеристики на тези лица да продължи.¹¹ Заедно с това обаче е необходимо да се подчертае, че повишаването на образователното и квалификационното равнище на заетите в бъдеще трябва да бъде много по-добре съобразено с реалните потребности на работодателите. Така то ще има значението и на *превенция спрямо изпадане в безработица на лицата със средно и по-високо образование и преди всичко на младежите и ще бъде предпоставка за лесния им и бърз преход към работа.*

2.2. Намаляване броя на икономически неактивните

През последните 5 години (вж. Таблица 3) броят на икономически неактивните спада, но не особено интензивно.¹² В рамките на годината обаче по правило неактивността намалява през зимните месеци, когато броят на регистрираните безработни нараства поради търсенето на работници за сезонни дейности

Икономически неактивните са твърде разнородна група, сред която с най-високи шансове за наемане са обезкуражените лица с предишна заетост. Те имат приблизително същите или по-лоши социално-икономически характеристики като тези на продължително безработните. Ако се приеме посочената възможност за попълване на броя на заетите с представители на групата на неактивните, то делът на нискообразованата и слабоквалифицираната работна сила в близко бъдеще ще нарасне. Промените в тези характеристики на работната сила още веднъж подчертават значението на професионалната квалификация и обучение на работещи възрастни.¹³

2.3. Повишаване заетостта на жените

Както показват данните от Таблица 4, икономическата активност на жените устойчиво е под средното за страната равнище. По-слабото участие на женската работна сила в сравнение с мъжете закономерно резултира в нейните по-ниски равнища на заетост и безработица от средните общо за населението.

¹⁰ Ще бъдат разгледани по-нататък

¹¹ Въпросът е за професионална квалификация и обучение в рамките на продължаващото цял живот образование.

¹² За момента могат да се изброят някои по-главни причини за икономическата неактивност, без обаче да може да се характеризира активността на действието им. Това са по-ниската възраст за пенсиониране на жените от мъжете;незадоволителните условия на труд и съкращаването на активния трудов живот; трудното намиране на работа преди пенсиониране; добрата социална осигуреност на неработещите и др.

¹³ Някои от особеностите на активизиране на определени социални групи са посочени по-нататък при разглеждането им.

Незадоволително е равнището на икономическата им активност и особено тази на жените след 45 години. Без да се изключва контингентът на безработните като възможен източник на увеличаване на женската заетост, трябва да се посочи, че е необходимо усилията да се насочат основно към икономически неактивните жени. Сред тях *обезкуражените жени, които търсят и са готови да започнат работа, трябва да заемат приоритетно място при посочената бъдеща интензивна работа общо с обезкуражените работници.*

Таблица 4

Разлики между коефициентите за икономическа активност, заетост и безработица на мъжете и жените между 15 – 64 години и равнищата им общо за населението (%)

Година	Мъже			Жени			
	Коефициенти (%) на:	Икономическа активност	Заетост	Безработица	Икономическа активност	Заетост	Безработица
2000		4.7	3.7	0.3	-4.6	-3.6	-0.3
2001		4.9	3.3	1.0	-6.7	-4.9	-0.8
2002		4.7	2.9	0.8	-4.5	-2.7	-0.9
2003		4.5	3.6	0.3	-4.4	-3.5	-0.5
2004		4.6	3.7	0.6	-4.5	-3.6	-0.6
2005		4.9	4.2	0.3	-5.3	-4.9	0.3

Източник. НСИ.

Както беше посочено, критериалните очаквания на Европейския съюз са през 2010 г. заетостта на жените да достигне 60% средно за страните-членки. Може да се приеме, че за нас това е напълно достижима цел поради:

1. Досегашния растеж на коефициентите на заетост на жените.

През 2001 г. той е бил 43.6% и съответно 47.5, 49.0, 50.6 и 51.7% през 2002, 2003, 2004 и 2005 г. (9 месеца). Увеличението на коефициента през 2002 г. спрямо 2001 е с 3.9%, докато за следващите години то стига до 1.1% през 2005 г. Ако нарастването продължи по начина, установен след 2001 г. (с 1.1%), то до края на 2010 г. България ще бъде в състояние да достигне 57-58% заетост на жените, което е твърде близо до изискваното равнище от 60%. При малко повече усилия за подобряване достъпността на услугите за отглеждане на децата, помощ при домакинския труд и други мерки заетостта на жените може да достигне желаното равнище.

2. Предвидените реформи в пенсионната система, свързани с увеличаване на изискуемата възраст за получаване на пълна пенсия и евентуалното ѝ изравняване с тази на мъжете също могат да наложат по-продължителна заетост на жените.

Засега все още по-ранното пенсиониране се разглежда като привилегия от някои жени. Други приемат това решение, защото с него се осигурява редовен паричен доход за семейството. Все повече жени обаче започват да променят мнението си в посока към изравняване на възрастта за пенсиониране. Програмите на МТСП за повишаване на заетостта на възрастните работници също съдействат за наемане на жени непосредствено в годините преди и след пенсиониране.

3. Жените са основната част от заетите в отрасли, които ще съхранят сегашните си равнища на заетост или ще ги увеличат. Това са шивашката и текстилната промишленост, търговията (51.6%), хотелите и ресторантите (60.2%), финансовото посредничество (64.8%), здравеопазването и социалните услуги (75.5%) и въобще в сектора на другите услуги (52.0%).¹⁴

Съществуват обаче и фактори, идващи от отрасловата структура на заетостта, които биха могли да възпрепятстват постигането на тези резултати. Това например може да бъде силното търсене на мъже - инженерни и технически кадри, при интензивно техническо и технологично обновяване на производствата или запазването на обратната ситуация на нискоефективни производства, изискващи упражняване на тежък физически труд. Друга неблагоприятна алтернатива спрямо равнището на активност на жените и на заетостта им могат да бъдат увеличената емиграция на жените в дългосрочен план, по-високи степени на инвалидизация и т.н.

2.4. Подобряване заетостта на възрастните

Според Лисабонската стратегия в края на 2010 г. заетостта на лицата между 55 и 60 години ще трябва да се достигне до 50%. Както се вижда от данните на Таблица 5, това е една от най-сериозните задачи пред пазара на труда поради високите дялове на безработните възрастни и на икономически неактивните.

Таблица 5

Трудова активност на населението между 55 и 64 години

Година	Население	Работна сила <i>В хиляди, средно за годината</i>	Заети	Безработни	Иконом. неактивни	Коефициенти (%) на:		
						Икон. активност	Заетост	Безработица
2003	952.1	323.4	286.3	37.1	628.7	34.0	30.1	11.5
2004	960.4	347.5	312.0	35.5	612.9	36.2	32.5	10.2
2005	968.8	367.9	336.1	31.8	600.9	38.0	34.7	8.6
Прогноза 2010 г.*	1048.5	576.7	524.25	52.4	471.8	55	50	9.1
2005-2010 г.**	15.9	41.8	37.6	4.1	-25.8			

* Броят на населението между 55 и 64 години през 2010 г.е определен според цитираната прогноза на НСИ. Изборът на равнището на безработица отразява мнението на автора като възможна алтернатива през 2010 г.

** Средногодишен прираст.

Интензивната заетост на възрастните се подготвя в предишните години на трудова дейност с осигуряването на подходящи условия за работа и живот и системна квалификация. Както се посочва по-нататък, условията на труд засега не са на необходимото равнище. Предлаганите възможности за обучение се ползват основно от лицата до 40 години и изискват сериозна мотивационна работа с възрастните. Без да е необходимо навлизане в подробности, само ще

¹⁴ Като цяло делът на жените в преработващата промишленост е почти равен на този на мъжете - 48.9% (Наблюдение на работната сила, трето тримесечие на 2006 г., НСИ).

отбележим лошото състояние на здравеопазването и на обкръжаваща среда. За момента не може да се твърди, че съществуват стабилни предпоставки за трудово и творческо дълголетие на работната сила.

Посочените възможности за активизиране на икономически неактивните чрез участието им в нетипични форми на заетост са особено актуални за лицата преди пенсиониране. Необходимо е по-широкото им популяризиране сред възрастното население като реална алтернатива за заетост и мотивиране на включването в нея.

2.5. Стратегическото значение на повишаването на заетостта на младежите

В дългосрочен план решаващото условие за развитие на конкурентоспособна работна сила и икономика е осигуряването на заетост на младите хора. Това е един от стратегическите приоритети в бъдещото развитие на пазара на труда, а именно – постигане на качествено нова траектория на баланса между търсенето и предлагането на младежка работна сила, както и по-висока степен на заетост на младежите.¹⁵

Заетостта, безработицата и икономическата активност на лицата между 15 и 24 години в България се подобряват. Въпреки това средно за последните 5 години коефициентът им на заетост е 2 пъти по нисък от общото му равнище в страната, а безработицата им е толкова пъти по-висока. Заетостта на младежите е сравнима само с тази на лицата между 55 и 64 години, но е по-ниска от тяхната.

Почти половината от безработните младежи (към 40%) остават на пазара на труда повече от 12 месеца.¹⁶ Забавянето на трудовия им преход обуславя високо стартово равнище за дългосрочната им безработица. Особено тревожен факт е, че към 2/3 от дългосрочно безработните младежи остават без работа за повече от 24 месеца. Това закономерно увеличава броя на обезкуражените млади хора. Според данни на НСИ младежите между 15 и 24 години¹⁷ имат най-висок относителен дял в структурата общо на обезкуражените лица, което доказва, че именно те най-трудно намират работа. Това е една от възможно най-негативните характеристики на пазара на труда у нас. При това въпреки подобряването на коефициентите на заетост на младите мъже се оказва, че те преценяват възможностите си за наемане като по-ниски в сравнение с жените.

¹⁵ Стратегията за национална младежка политика (2003-2007 г.) има очертани пет приоритета: създаване на условия за здравословен начин на живот; повишаване на качеството и ефективността на образованието - формално и неформално; формиране на мотивация за трудова заетост; активизиране на гражданското участие; подобряване и повишаване на информираността и мобилността.

¹⁶ Относителният дял е на младежите между 15 и 29 години.

¹⁷ През трето тримесечие на 2005 г. например 24.0% от обезкуражените са младежи между 15 и 24 години, а 44.5% са между 15 и 34 години (Наблюдение на работната сила, трето тримесечие на 2005 г. НСИ).

Неблагоприятните оценки на младежката заетост в България се задълбочават при сравненията със страните-членки на Европейския съюз (ЕС-25) (Таблица 6). България изостава от техните равнища на заетост. Окуражителен факт е намаляването на разликите с младежката заетост в новоприетите държави,¹⁸ която се проявява най-силно при младите жени.

Таблица 6
Разлика в равнището на заетост на младежите в България с това в страните-членки на ЕС (%)^{*}

	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.*
България						
Общо	18.8	18.3	18.9	20.7	21.5	21
Мъже	19.9	18.5	19.4	21.7	23.2	23.2
Жени	17.7	18.1	18.4	19.6	19.6	18.8
Разлики между България и ЕС-25* (%):						
Общо	-19.3	-19.8	-18.6	-16.2	-15.3	n.a.
Мъже	-21.5	-22.9	-21.1	-18.1	-16.6	n.a.
Жени	-17.1	-16.7	-16.1	-14.3	-14.2	n.a.
Разлики между България и ЕС-15* (%):						
Общо	-21.7	-22.6	-22.0	-19.2	-18.5	n.a.
Мъже	-24.0	-25.8	-24.7	-21.1	-19.7	n.a.
Жени	-19.3	-19.3	-18.6	-17.4	-17.4	n.a.
Разлики в между България и новоприетите страни* (%):						
Общо	-9.6	-8.8	-6.4	-3.7	-2.4	n.a.
Мъже	-11.4	-11.1	-8.6	-5.8	-3.8	n.a.
Жени	-8.0	-6.2	-4.2	-1.9	-1.2	n.a.

* Заети лица между 15-24 като относителен дял спрямо общото население в същата възраст.

** Средно за Q1 и Q2, непрегледени.

Източник: Indicators for monitoring the 2004 Employment Guidelines, 2005 Compendium. EC, 11.07.2005; НСИ/България.

Ако заетостта на младежите продължи да нараства с по 1.3 – 1.5 процентни пункта, както е било през периода 2002 – 2005 г., то на страната ще са нужни към 3 години за достигне на младежката заетост, регистрирана от новоприетите страни-членки през 2005 г., и към 10 години на заетостта на младежите общо в страните-членки на ЕС-25 за същата година. Тази динамика е твърде ниска и наблюдаваното сега изоставане ще продължи. По-интензивните промени на трудовата активност на младежите налагат не само активизиране на неактивните, но и намаление на броя на безработните млади (Таблица 7). Това е трудна задача, решаването на която има стратегическо значение за качеството на работната сила и изисква добре балансиран подход.

Общото изискване за подобряване качеството на трудовите ресурси налага нарастване на икономическата активност на младежите на възраст, предполагаща завършено средно образование, т.е. между 19 и 24 години. Успоредно с това трябва да се стимулира завършването на средно образование от тези между 15 и 19 години.¹⁹ За втората група не е подходящо да се

¹⁸ Заетостта на младежите в България през 2004 г. е по-висока в сравнение с Латвия (20.3%) и се приближава до тази на Литва (21.4%), Полша (21.7%) и Унгария (23.6%).

¹⁹ Това ще доведе до определено намаляване на постъпващите на пазара на труда, което може да се компенсира с осигуряване на условия за по-висока заетост на възрастните и лицата в пенсионна възраст (които искат и могат да работят).

препоръчва радикално увеличаване на активността с изключение на участие в трудови дейности, съвместими с учението.

Таблица 7

Трудова активност на населението между 15 и 24 години

Година	Население	Работна сила	Заети	Безработни	Иконом. неактивни	Коефициенти (%) на:		
						Иконом. активност	Заетост	Безработица
	<i>В хиляди, средно за годината</i>							
2003	1062.6	311.0	227.0	84.0	751.6	29.3	21.4	27.0
2004	1062.0	307.1	227.9	79.2	754.9	28.9	21.5	25.8
2005	1048.5	292.2	226.9	65.2	756.3	27.9	21.6	22.3
Прогноза 2010*	898.5	465.0	404.3	60.6	433.5	51.8	45.0	13.0
2005-2010 г.**	-30.0	34.6	35.5	-0.9	-64.6			

*Броят на населението между 15 и 25 години през 2010 г. е определен според цитираната прогноза на НСИ. Изборът на равнището на безработица отразява мнението на автора като възможна алтернатива през 2010 г.

** Средногодишен прираст.

Източник:НСИ, www.nsi.bg.

Предвид необходимостта от съчетаване на работа с образование и отглеждане на деца, формите на нетипична заетост ще имат значение и за младежите. Важен проблем също е и изваждането на светло на сегашната сравнително висока младежката заетост в сивата икономика в туризма, хотелите и ресторантите, в строителството и някои други.²⁰

В заключение трябва да се обобщи, че оползотворяването на сега съществуващите резерви от страна на предлагането на труд ще прибави към заетите главно нискообразована и слабоквалифицирана работна сила на средна възраст или над нея. Подобряването на качеството на трудовите ресурси чрез системата за продължаващо обучение е без алтернатива в близка и средносрочна перспектива²¹ заедно с повишаването на гъвкавостта и сигурността на заетостта и подобряването на условията на труд.

3. Социално-икономически предпоставки за нарастване на заетостта

3.1. Икономически растеж

Ускоряването на положителните промени в заетостта при равни други условия зависи от икономическия растеж и възможностите му да създава повече работни места. Приема се, че с намаляването на темпа на БВП безработицата нараства, и обратното.²² Същевременно увеличените обеми на произведената брутна добавена стойност (БДС) свидетелстват за масата на труда и неговата производителност.

БВП на човек от населението не само расте бавно, но и запазва нисък реален обем. През 2004 г. той (с отчитане на паритета на покупателната сила) е 30.4

²⁰ Разгледана е по-нататък.

²¹ Други предпоставки са подобряване на качеството и достъпност на здравеопазването, поддържане на чиста околна среда, модернизирани на социалната инфраструктура и т.н., които тук не се разглеждат в детайли.

²² Вж. по-подробно Цанов, В., П. Луканова. Безработицата в България. С., 2003, с. 32.

при 26.6 през 2000 г., като все още остава под равнището от 1995 г.²³ Във връзка с това (и поради други причини) през октомври 2005 г. оценките на потребителите относно възможностите за инвестиране (например в закупуване на кола, жилище или сериозен ремонт) силно се влошават въпреки структуроопределящата роля на индивидуалното потребление в крайната консумация.²⁴ Тази песимистична оценка се прави в момент на продължаващ улеснен достъп на населението до потребителски кредити.²⁵

През 2005 г. се наблюдава съществено нарастване на инвестициите (общото бруто капиталобразуване за сметка главно на основния капитал).²⁶ Има основания да се приеме предположението, че това е резултат от кредитната експанзия и във връзка с възстановяване на щетите от наводненията.²⁷ В последна сметка реструктурирането на компаниите подхранва очаквания за стабилизиране на заетостта в близко бъдеще, а работата по отстраняване на щетите доведе до разширяване на временната заетост през 2005 г.

Запасите също нарастват до 15.11% от общото бруто капиталобразуване²⁸ (по предварителни данни). Делът им може да се дължи на нереализирана поради различни причини готова продукция и преди всичко на незавършено строителство, както и да се обясни с ниско качество на продукцията за износ, свиване на потребителското търсене на вътрешния пазар за стоки и услуги, нарушени връзки между предприятията и др. Последните причини провокират определен песимизъм за заетостта и икономическия растеж в близко бъдеще.

От друга страна обаче, по същество растежът на производствени запаси е растеж на реални активи. Икономическата логика предполага, че те ще бъдат използвани в производствата и включени в производствените разходи. Това при равни други условия е предпоставка за продължаване на трудовия процес и нарастване на масата на живия труд и на заетостта в близка перспектива. Тя обаче изглежда твърде хипотетична на фона на външнотърговското салдо за последните 6 години.²⁹ Вносът упорито нараства (особено през 2005 г.), с което

²³ При ЕС-25 = 100%.

²⁴ Според резултатите от анкетите на потребителите през януари 2006 г. показателят на "доверие на потребителите" се увеличава с 2.4 пункта, но не достига равнището от януари предходната година. Това подобрение се дължи изцяло на по-благоприятните очаквания на потребителите (увеличение на балансовите показатели спрямо октомврийското наблюдение с 3.3 и 3.8 пункта). Последните анкети на НСИ показват по-малко песимизъм както в очакванията за безработицата, така и в очакванията на потребителите за развитието на инфлацията през следващите 12 месеца, но въпреки това двата балансови показателя остават на сравнително високо ниво (по информация на НСИ).

²⁵ Средният доход на лице в домакинствата, получен от кредити и заеми, през септември 2005 г е 9.17 лв. при 4.19 лв. за септември 2004 г. През ноември 2005 г. той достига 20.59 лв. при 7.20 лв. през ноември 2004 г. (по данни на НСИ).

²⁶ Реалното увеличение на инвестициите (бруто капиталобразуване в основен капитал) с 21.5% определя нарастващ относителен дял на тази категория до ниво от 27.9% от БВП. За 2005 г. те са съответно дял 23.8 и ръст 19.0% (по данни на НСИ).

²⁷ Икономиката на България през 2005 г. Доклад на Центъра за икономическо развитие, www.ced.bg.

²⁸ През 2004 г. те са били 11.21%, през 2003 – 10.87%, през 2002 и 2001 г. съответно 7.75 и 11.82% (по данни на НСИ).

²⁹ През 2005 г. салдото е (-16.6%) дял в БВП; през 2004 – (-10.2%); през 2003, 2002 и 2001 г. съответно (-9.4%), (-6.6) и (-7.6%). По данни на НСИ.

(и не толкова с местно производство) се отговаря на повишеното вътрешно търсене. Той включва както потребителски, така и инвестиционни стоки.

При проектиране възможните промени на заетостта представлява интерес и разпределението на БДС по сектори. Общо тя расте по-бавно през 2005 в сравнение с 2004 г. Най-висок принос имат произведените обеми в сферата на услугите (60.3% дял и 8.6 % прираст спрямо 2004 г.), следвани от индустрията (30.4% дял и 7.3% прираст за същата година), при негативен растеж на произведеното в земеделието. Съществуват реални основания за намаляваща производителност на труда през 2005 г.³⁰

Най-обезпокоителна е ситуацията в земеделието, което като обеми и темпове повтаря кризисната за него 2000 г.³¹ През 2005 г. се регистрира отрицателен прираст на неговата продукция. Проблемите в земеделието са едни от главните доводи за песимизма относно обема и динамиката на БДС в средносрочна перспектива и свързаните с него общи равнища на заетост.

Дефицитът по текущата сметка продължава да расте и да подхранва опасенията за финансовата стабилност в страната. В допълнение към това е нарастващата инфлация,³² силно повлияна от повишението на цените на хранителните продукти.

При така сложилата се стопанска конюнктура съвсем закономерни са слабите промените на индекса за бизнес-климата ESTAT през 2005 г.³³ Според бизнес-анкетите на НСИ се влошава *общият "показател на доверие"* в икономиката. Провежданата анкетата с потребителите също регистрира засилване на песимизма в оценките и очакванията им. Те обаче се променят през януари 2006 г., когато слабо се променят нагласите на реалния сектор за приемане на нови работници и разкриване на работни места за сезонните работи през лятото.

Може да се обобща, че засега икономическият растеж не създава достатъчно добри условия за насърчаване растежа на заетостта. Ако той не се ускори, ще е трудно да се очаква, че ще успеем да реализираме европейските цели за заетост в определения времеви хоризонт до 2010 г. Може да се предполага приближаване до тях и достигането им след 2013 г. при евентуално пълноценно усвояване на предвидените за страната структурни фондове. Засега обаче практиката не е особено окуражителна поради проявен нисък административен капацитет, както и по други причини. Преодоляването на тези слабости няма

³⁰ Икономиката на България през 2005 г. ..., www.ced.bg.

³¹ Услугите растат с променлив успех и сравнително слабо след 1999 г., но при увеличаващи се относителни дялове (от 58.8% през 2002 г. до 60.3% през 2005 г.). Темповете на произведената продукция в сектора на индустрията също нарастват, но не и с регистрираните високи стойности от 2000 г. (по информация на НСИ, www.nsi.bg).

³² Инфлацията през декември 2005 г. нараства с 6.5% на годишна база. Сравнително умерената ѝ промяна през първата половина на 2005 г. беше прекъсната през август. Само през Q4/2005 индексът на потребителските цени се е увеличил с 3.2 %.

³³ ESTAT индексът се променя от 3.55% през април на 3.12% през юли и 3.73% през октомври 2005 г. (по информация на ЦИП, www.stat.bg).

алтернатива, въпреки че ще изисква време, средства и интензивна подготовка на държавната администрация.

3.2. Стимулиране на промени в отрасловата структура на заетостта

В отраслов аспект³⁴ първостепенно значение има стабилизирането и разширяването на заетостта в преработващата промишленост, доколкото тя осигурява към една четвърт от заетостта в страната. През 2003, 2004 и 2005 г. динамиката на заетостта се дължи главно на увеличени брой на заетите в здравеопазването и социалните дейности, строителството и промишлеността (Таблица 8). Макар и не през всяко от тримесечията, но преобладаващо положително влияние върху равнището на общата заетост има тази в транспорта, както и в хотелите и ресторантите.

Таблица 8

Динамика на заетостта по отрасли за периода 2003- 2005 г.

Прирасти/ Тримесечия	Прираст (хил.) през:							Изменение на прираста		
	(1) 2004 спрямо 2003г.				(2) 2005 спрямо 2004г.			(2) спрямо прираст (1)		
	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	Q1	Q2	Q3
Общо	79.5	93.8	91.5	86.3	54.6	39.1	73.5	-24.9	-54.7	-18.0
Селско, ловно, горско и рибно стопанство	4.2	-1.6	-5.0	-11.8	-13.8	-38.7	-18.1	-18.0	-37.1	-13.1
Добивна промишленост	-1.6	-3.1	-0.8	-5.5	-2.6	-2.0	0.0	-1.0	1.1	0.8
Преработваща промишленост	15.5	37.8	10.6	11.5	37.2	31.2	37.6	21.7	-6.6	27.0
Производство и разпределение на електроенергия, газ и вода	3.2	4.2	7.0	-3.6	2.3	3.6	-0.6	-0.9	-0.6	-7.6
Строителство	13.3	13.5	19.6	27.4	16.4	18.3	24.5	3.1	4.8	4.9
Търговия, ремонт на автомобили, лични вещи и стоки за домакинството	6.1	14.2	18.1	12.0	9.4	0.9	16.2	3.3	-13.3	-1.9
Хотели и ресторанти	13.9	3.6	16.2	13.5	1.7	14.0	19.9	-12.2	10.4	3.7
Транспорт, складиране и съобщения	6.5	-6.8	-6.1	-6.1	-6.9	8.3	1.9	-13.4	15.1	8.0
Финансово посредничество	3.3	6.5	5.3	0.0	0.3	4.4	4.1	-3.0	-2.1	-1.2
Операции с недвижими имоти и бизнес-услуги	10.0	27.6	15.5	13.5	13.5	10.4	10.0	3.5	-17.2	-5.5
Държавно управление; задължително обществено осигуряване	-3.3	-17.1	0.5	-14.5	-16.3	7.4	-10.3	-13.0	24.5	-10.8
Образование	-9.5	5.7	-4.2	8.3	0.4	-13.6	-2.0	9.9	-19.3	2.2
Здравеопазване и социални дейности	0.9	-9.9	-0.4	15.4	12.7	7.7	3.1	11.8	17.6	3.5
Други услуги	17.3	20.5	16.7	24.1	0.2	-13.2	-13.5	-17.1	-33.7	-30.2
Непосочена	-0.4	-1.1	-1.2	2.0	0.0	0.3	0.6	0.4	1.4	1.8

Източник. НСИ.

Най-неблагоприятни са промените при заетостта в сектора Други услуги и в селското стопанство, които се дължат на слабите позиции на частния сектор, както и на някои други причини. Особено критично е положението в селското стопанство,³⁵ което се отразява на общото равнище на заетостта в страната, на

³⁴ По-нататък се приема, че основна роля за промени в отрасловата структура на заетите ще има частният сектор.

³⁵ Заетостта в селското стопанство трябва да бъде обект на отделно проучване. Данните за нея според наблюдението на НСИ на предприятията са за равнище на заетост от 25%. Може да се предположи, че различията се дължат на "повторно броене" на лица с временна заетост, както и на други фактори.

икономическия потенциал на отрасъла, на слабите му връзки с други взаимосвързани отрасли и производства. Намалението на броя на заетите в селското стопанство е по-силно в сравнение с това в добивната промишленост. Добре известно е, че ограничаването на мащабите на добивната промишленост е една от насоките на реструктуриране на националната ни икономика.

Предвид насоките на развитие на секторната и отрасловата заетост в икономически развити страни, доказана тенденция е намаляването на дела на заетите в земеделието. Евентуалното бъдещо икономическо стабилизиране на селското стопанство може да доведе до определено повишение на заетостта в началото, но общата насока трябва да е към нарастване на производителността на труда на заетите в отрасъла при относително ниски равнища на заетост.

От данните на Таблица 8 добре се вижда *голямата роля на сезонния фактор* за промените в отрасловата структура на заетостта. Това е регистрираното по-високо търсене на работна сила за летните месеци от страна на хотелите и ресторантите, в строителството и земеделието (доколкото то поддържа някакъв брой работни места). Дори и при активизиране на реструктурирането, сезонността на заетостта в посочените отрасли ще се запази и ще изисква да могат да се предоставят възможности за временна заетост³⁶ за сезонно заетите работници извън сезона.

Предвид членството в ЕС и очертаните приоритети, може да се предположи, че до 2010 г. основен генератор на заетост ще бъдат дейностите в с ниско технологично равнище на производителност, както и услугите за развитие на човешките ресурси. В края на периода и в средносрочна перспектива може да се предвиди разширяване внедряването на нови технологии. Дейностите, които ще успяват да привлекат чуждестранни и вътрешни инвестиции, да усвоят структурни фондове, да обновят производствената си база, ще могат и да разширят заетостта и пазарите си и след 2010 г. Заедно с тях обаче ще продължат да се развиват нискоэффективни дейности в сферата на услугите, строителството, селското стопанство и някои други производства.

Може да се предположи, че промените в отрасловата структура в средносрочна перспектива в еднаква степен ще стимулират както наемането на квалифицирана работна сила, така и запазването на заетостта на лица с по-ниско от средното образование за изпълнение на елементарни трудови функции. *Разширяването на потребностите на икономиката от средно- и висококвалифицирани наети в дългосрочната перспектива обаче е единствената възможност за постигане на реална пълноправна позиция на страната ни в ЕС. В противен случай, дори и като член на тази многонационална организация, националната ни икономика ще остане неадекватна спрямо нейното равнище на развитие и няма да може да се възползва от възможностите, които това членство дава. Засега отрасловата структура на заетите не съответства на изискванията за такава структура в икономика, основана на знанието.*

³⁶ Въпросът не е за прилаганите сега програми на пазара на труда.

3.4. Разпределение на заетите в мини, малки, средни и големи предприятия

Според доклада на Агенцията за малки и средни предприятия именно малките компании са генератор на заетост и през 2003 г. в тях са заети 27.3% от общо заетите в икономиката.³⁷ За момента проблемът не е толкова в това дали този дял е на задоволително равнище, а в характера на заетостта в тях.

Секторът на мини и малките предприятия в страната е главно в търговията, преработващата промишленост, хотелите и общественото хранене. В повечето случаи тези МСП не са контрактори на големи предприятия и част от техни структури. Във връзка с това заетостта среща ограниченията на потребителското търсене на населението и не може да се очаква съществено да промени равнището си (освен в месеците с приток на туристи например). В същото време тя се отнася в общия случай (но не във всички) до изпълнение на елементарни трудови функции и не предполага качествено развитие на работната сила. Основен проблем за МСП е ниската производителност на труда, слабата интеграция на високите технологии в производствения процес и недостатъчното им познаване и използване от персонала. Българските МСП имат от 2 до 7 пъти по-нисък коефициент на производителност на труда в сравнение с новоприетите страни-членки на ЕС и 15-30 пъти по-нисък от тези в ЕС-15.³⁸

Како се вземат предвид общите тенденции на заетостта в развити икономики и планираните мерки за периода 2007 – 2013 г., в бъдеще заетостта в МСП ще нараства. Но основен проблем за тях ще бъде подобряването на качеството на тази заетост.

През 9-те месеца на 2005 г. най-големите компании в България (с 1000 и повече наети) са намалили броя на наетите от 180 до 112 хил. човека.³⁹ Обявените от тях причини са вътрешно реструктуриране и ситуацията на международните пазари. Ако това са наистина реалните причини, в близко бъдеще може да се очаква стабилизиране на тези работодатели и на заетостта в тези компании. И за тях могат да се поставят общите изисквания за създаване на условия за професионално и кариерно развитие на персонала им.

Промените в структурата на заетите в големите, малките и средните предприятия ще изисква подобряване на качествените характеристики на работната сила при общо нарастване на броя на заетите в малките предприятия

³⁷ Малките и средните предприятия в България, 2002 – 2003 г. Доклад на АМСП, С., 2004, с. 16. Според годишния доклад за 2004 г. на Центъра за икономическо развитие по поръчка на Министерството на икономиката и енергетиката през 2003 г. в минипредприятията са наети 31.5% от общия им брой, в малките – 23.8%; в средните – 23.6% и общо в малките и средните предприятия – 79.0% от общо наетите.

³⁸ Национален план за развитие на България през периода 2007 – 2013 г., с. 36.

³⁹ По данни на НСИ.

3.5. Ограничаване на заетостта в сивата икономика

През последните години недеklarираната заетост е актуална тема във връзка с определяне на действителните доходи на населението и мащабите на бедността; промените в трудовото законодателство, реформата в данъците и увеличаването на събираемостта им; мащабите и характера на заетостта в селското стопанство и необходимите субсидии и др. Данни от проучвания и анализи на Центъра за изследване на демокрацията показват, че има тенденция към свиване на сивата икономика⁴⁰ и на заетостта в нея. Освен работа без трудов договор се посочва и увеличението на случаите на наемане по договори със скрита клауза и изплащане на различен от включения в договора размер на заплатите.

Съществуват различни начини за очертаване на кръга на дейности и заети в сивия сектор, които с успех се прилагат у нас. Сред тях безспорен метод, доказващ недеklarирана заетост, е сравняването на броя на заетите според наблюдението на работната сила с този на осигурените лица (вж. Таблица 9). Въпреки че делът на неосигурените заети намалява, той е със съществена стойност, като се отчетат недостатъчно високите равнища на заетостта.

В наблюдението на работната сила се отчита брой наети без договор, част от които може да се предполага, че работят в сивия сектор. През 2000 г. те са били 4.8% от общо наетите, през 2003 – 4.0% и през 2005 – 4.2%. Наетите без договор в частния сектор са съответно 10.6, 6.3 и 6.2%. От лицата с начално и по-ниско образование през трето тримесечие на 2005 г. 25.4% се определят като работещи без договор.

Таблица 9

Заети и осигурени лица

	2002	2003	2004
Заети според НРС	2739.6	2834.8	2922.5
Осигурени лица според НОИ	2170	2394	2492
Неосигурените заети	569.6	440.8	430.5
Относителен дял на неосигурените заети спрямо общия им брой (%)	20.79	15.55	14.73

Източник: НСИ и Отчет за бюджета на НОИ за 2004 г., www.noi.bg.

Според изследването на бюджета на времето на НСИ през 2001 -2002 г. всяко лице, което има неформална заетост, *отделя по 64 минути средно дневно* за този вид дейност. В относително изражение изразходваното време за неформална трудова заетост съставлява *13.6 % от среднодневното време за труд на едно лице, заето във формалната икономика.*⁴¹

⁴⁰ Вж. Скритата икономика в България. С.: Център за изследване на демокрацията, 2004. Информационното осигуряване на анализа чрез тези методи е резултат от усилията на широк кръг експерти от Националния статистически институт, Националния осигурителен институт, Българската народна банка, Министерството на финансите, Агенцията за икономически анализи и прогнози, Центъра за изследване на демокрацията и агенция „Витоша Рисърч“, имащи опит в проучването на различните проявления на скритата икономика.

⁴¹ Вж. Бюджет на времето на населението през 2001/2002 г. НСИ, 2005, с. 46.

Независимо от избрания подход за характеризирание на мащабите всеки от предлаганите показатели в определена степен е по-нисък от реалните стойности на сивата икономика. Доказателствата за намаляването на нейните мащаби, както и на заетостта в нея са окуражаващи, но все още не и успокояващи. *Продължаването на процеса на осветляване на сивия сектор ще допринесе за определено нарастване на заетостта и особено на отчитаната заетост със сезонен характер.*

Важно е също да се отбележи и друго положително следствие, което е свързано с възможностите за подобряване на качествените характеристики на заетостта. На наетите в сивия сектор не се предлага квалификация и други форми на професионално развитие, подходящи условия на труд, профсъюзна защита. Приемането на страната в ЕС и неблагоприятните демографски процеси изискват усилия в тази насока на основата на учение, продължаващо през целия живот, както и съвременни условия на труд и добре развито здравеопазване с цел продължаване по-дълго на активния трудов живот.

3.6. Действията (политики и мерки) на пазара на труда⁴²

Приети са редица важни нормативни и други документи, които изграждат стабилна институционална основа за функционирането на пазара на труда. Сред тях е например *Планът за заетост за 2006 г.*, в който за активна политика са предвидени общо 397.8 млн. лв. при 331.1 млн. през 2005 г. Усвояването им ще позволи повишаване на коефициента на заетост на населението между 15 и 64 години до 58%. След издаването на мониторинговия доклад за напредъка на България (25.10.2005 г.) правителството изработи *Програма за догонващо ЕС развитие, нарастване на доходите и сближаване на качеството на живот*. В нея се конкретизират действията за 2006 г. и в по-далечна перспектива в посока към подобряване равнището и качеството на заетостта при стабилизиране на сегашните равнища на безработицата. Приети са и редица други документи като програми за развитие на човешките ресурси, съвместен документ за социалното включване и за напредъка на страната.

Предлаганите сега програми и мерки на пазара на труда са актуални спрямо основните водещи линии за заетост на ЕС и ситуацията в страната. Схемата, която вече доказва своята ефикасност, е те да комбинират модули (дейности) с взаимосвързани цели, които в последна сметка да водят към заетост. Друга характерна черта на прилаганите политики и мерки е тяхната социална насоченост. Те са ориентирани към рискови групи на пазара на труда, които реално се нуждаят от помощ при намиране и започване на работа.

През последните няколко години са приети редица документи, които позволяват или подготвят свободното движение на хора и взаимното признаване на техните квалификации. В областта на свободното движение на работници в изготвения

⁴² Действията на пазара на труда са също една от най-важните комплексните предпоставки за подобряване параметрите на заетостта. Предвид важността и мащабността им, те се разглеждат отделно.

проект на ЗИД на Закона за насърчаване на заетостта са направени съответни промени и се дава възможност граждани на друга държава-членка на ЕС/ЕИП, които активно търсят работа, да се регистрират в териториалните подразделения на Агенцията по заетостта и да ползват безплатни посреднически услуги. В края на 2005 г. е приета нова Национална класификация на професиите и длъжностите в Р България. Запазва се като водещ принципът за групиране на професиите/длъжностите при разделението на труда и се въвежда втори признак – образователно-квалификационно ниво. Уеднаквява се общият понятиен апарат в класификацията и съпътстващите я документи; прецизира се съдържанието на групите и единичните групи; терминологично се уточняват отделните професии/длъжности.

В провежданите политики на пазара на труда преобладават главно елементите, позволяващи привличане на повече лица към заетост и стабилизирането ѝ. В бъдеще тяхното развитие все повече ще трябва да се насочва към качествените аспекти на процесите на пазара на труда, вкл. и на тези по увеличаване на заетостта, подобряване структурните характеристики на работната сила и преди всичко на заетите; превенцията на загуба на работа или продължителни проблеми с намирането на такава. Някои от актуалните насоки са:⁴³

- *Подобряване на ефикасността от действията на пазара на труда успоредно с общите промени в социалнозащитните системи.*

При уточняването на дизайна на политиките на пазара на труда винаги е стояло изискването, че те трябва да активизират работната сила и особено поведението на търсещите работа. Във връзка с това са предприемани корекции в големината и продължителността на получаване на обезщетение за загуба на работа, но и в свързаното с него социално подпомагане.⁴⁴ Въпросът вече е в разглеждане на обратното влияние на всяка от социалноосигурителните схеми върху активността на поведението на пазара на труда. Сред тези схеми основно значение има пенсионната система. Отлаганото отпадане на тавана на пенсиите поради социални причини например би трябвало да няма стимулиращо значение за степента на трудова реализация и съответното ѝ високо възнаграждение. Също така тази практика едва ли е стимул за обявяване на пълния размер на получаваната висока заплата. Съществуват и редица въпроси за стимулиране на майчинството и съвместяването му с трудовия живот, за комбинирането по подходящ начин на образованието с работа за младежите и др. Това са изключително важни аспекти, които имат значение за бъдещото увеличаване на заетостта на младите хора и на жените.

⁴³ Посочените по-нататък области не изчерпват общата номенклатура от очаквани действия на пазара на труда.

⁴⁴ Масшабите на тази социална защита обаче обслужваха в определена степен и политически цели и в началото на преходния период осигуряваха твърде добра протекция на безработните. Постепенно тя беше ограничавана, като от 2006 г. се предвижда подпомагане на безработните лица в трудоспособна възраст с месечни социални помощи за ограничен срок, не по-дълъг от 18 месеца. Безработните, обект на месечно социално подпомагане, които са започнали работа без посредничеството на Агенцията по заетостта, ще получават месечно суми за времето, през което са на работа, но за не повече от 12 месеца.

Положителна промяна е въведената в Закона за защита срещу безработица и насърчаване на заетостта възможност за регистрация на лица, придобили право, и лица, получаващи пенсия за осигурителен стаж и възраст или професионална пенсия за ранно пенсиониране, като търсещи работа (ДВ, бр. 38 от 2005 г.) Остава обаче открит въпросът с намирането на подходящи за тези хора условия на работа. Това е общ актуален проблем за работодателите, но и проблем с по-специфични измерения, респ. решения, за възрастните хора, които искат да работят.

- Област, в която скоро може да възникне необходимост от въвеждане на по-подробни и прецизни регулации, е *защитата на националния пазар на труда, без да се влиза в противоречие с установените законови рамки на Европейската комисия във връзка със свободното движение на хора.*

За момента в Закона за защита при безработица и насърчаване на заетостта е предвидена възможност за регистрация като търсещ работа на чужденците с разрешение за постоянно пребиваване в страната; лицата, на които е предоставено право на убежище; тези със статут на бежанец или хуманитарен статут и лицата, за които това е предвидено в международен договор, по който Република България е страна. С това практически се дава възможност за устройване с работа на легално пребиваващите в страната лица, което е напълно резонно, като се имат предвид изискванията на международното право и демографската ситуация у нас. Възможно е дори провеждане на целенасочени политики за попълване на някои професионални групи (например строители) именно с работници от други страни. Заедно с това обаче се налага сериозно преосмисляне на съществуващите клаузи по повод регулирането на периодите на наемане на тези работници; назначенията на чужденци или на лица, придобили статут на български граждани, и др. Съществуващите практики в други страни предлагат варианти на решения, от които трябва да се намери подходящото за условията на българския пазар на труда.

- Голяма сфера на бъдеща работа на пазара на труда е тази с *обезкуражените.*

Единични са конкретните програми, насочени само към обезкуражените,⁴⁵ въпреки че те могат да се ползват от всяка програма или мярка след съответната им регистрация. Както беше посочено, именно от тяхното активиране ще се очакват промени в равнището на заетостта, което налага прилагане по-целенасочени и специализирани действия, вкл. и в сферата на мотивирането им и професионалната им квалификация.

- Предстои същинската работа по *подобряването на условията на труд и прилагането на обновеното законодателство в тази област*

Общото състояние на сегашните условия на труд е незадоволително. В основната част от предприятията те не могат да се разглеждат като условия за

⁴⁵ Програмата "Къща по заетостта", която стартира през 2006 г. е именно за тези лица.

качество на работата; като фактор за привличане на по-голям брой лица към заетост; като предпоставка за запазване на здравето и удължаване на активния трудов живот.

От 1998 г. към Министерството на труда и социалната политика е създаден и функционира фонд „Условия на труд“. Въведени са основните изисквания на Европейския съюз и Международната организация на труда за създаване на единен държавен контрол. Цялостният контрол по спазване на трудовото законодателство се осъществява от изпълнителна агенция „Главна инспекция по труда“ към министъра на труда и социалната политика.

Независимо от изпълнението на основните направления на политиката на държавата все още редица проблеми, произтичащи и свързани с икономическите промени в страната, не намират радикално решение.

Не е променен менталитетът на работодателите по отношение спазването на законодателството. Установените норми и изисквания масово се възприемат като пречка за постигане на бърза печалба, а действията на контролните органи - като ненужна държавна намеса.

Практиката показва, че наетите лица по-често търсят своите права по отношение спазването на трудовото законодателство и изплащането на трудовите възнаграждения, отколкото по отношение на осигуряването на здраве и безопасност при работа.⁴⁶ Трудно се укрепва двустранното сътрудничество в малките предприятия от селското стопанство, търговията на дребно, хотелиерството и ресторантьорството, услугите изобщо.

Нисък е процентът на предприятията, в които управлението на дейността за безопасност и здраве при работа е интегрирана в общия мениджмънт на фирмата и е елемент на системата за качество. Примери за наличие на изградена такава система могат да бъдат посочени основно в големи предприятия, в които са инвестирани чуждестранни капитали.

Все още не са въведени действени икономически механизми и регулатори, задължаващи или създаващи интерес и мотивация у работодателите за осигуряване на безопасни и здравословни условия на труд. Минимални са инвестициите, насочени към решаване на проблемите, свързани с безопасността и здравето при работа. Независимо че в изпълнение на изискванията на законодателството работодателите назначават лица за организиране, координиране и контрол на дейностите за безопасност и здраве при работа в

⁴⁶ С най-голяма тежест в колективните преговори е показателят „условия на труд“ – според данни на КНСБ договорености по него присъстват в над 80% от подписаните отраслови и браншови КТД. Две са главните направления – допълнителни плащания за условия на труд (среда с нарушени санитарно-хигиенни изисквания и норми) и допълнителен платен годишен отпуск за работа във вредни или специфични за здравето условия. Проблемът е, че ограничените възможности на страната и недобре функциониращата пазарна икономика стесняват възможностите и пространството за договаряне и налагат редица компромиси по отношение съдържанието на КТД на отраслово равнище и в предприятията и отклонения от най-добрите европейски практики.

предприятията, работата и професионалната подготовка на тези служители е незадоволителна.

Очевидно е, че общото състояние на сегашните условия на труд не позволява те да се разглеждат като условия за качество на работата. Работата по осигуряване на такива условия и развитието на превенцията предстои.

- *Адаптиране и усъвършенстване на квалификационните системи и въвеждане на продължаващо през целия живот учение.*

Професионалната квалификация винаги е била един от центровете на политиките на пазара на труда поради незадоволителното ѝ състояние, както и поради неблагоприятните демографски перспективи за намаление броя на работната сила, изискващи подобряване на качествените ѝ характеристики. По-конкретно *прилаганите досега политики за подобряване качеството на работната сила* са в следните направления:

- Стимулиране развитието на човешкия капитал и учението през целия живот чрез обучения за придобиване на професионално-квалификационни характеристики, съобразени с изискванията на работодателите. В обучението се включват безработни с цел подобряване възможностите за наемането им и превенция на безработицата и заети лица с цел повишаване адаптивността им към нови изисквания на работното им място и/или при реструктуриране на предприятия.
- Постигане на високо качество и ефективност на обучението чрез комбинирането на различни възможни насоки като: увеличаване на неговата продължителност; на средствата за финансирането му; подобряване на организацията на провеждането му; мониторинг и контрол върху обучаващите организации; лицензиране на учебни програми и обучаващи организации.
- Усъвършенстване предпоставките от методически, методологичен и организационен характер за провеждане на професионално обучение.
- Развитие и усъвършенстване на професионалното обучение на възрастни в контекста и според целите на концепцията за учението през целия живот.
- Провеждане на професионалното обучение за лицата на пазара на труда във връзка със следващото им наемане на работа; използване на модулния принцип за организиране на програми за заетост, които комбинират модул за на ограмотяване, изучаване на професионални умения, подобряване на притежаваната квалификация или изучаване на нова с други модули за подпомагане започването на работа.
- Подобряване на ефикасността на провежданото професионално обучение на възрастни чрез провеждането му във възможно най-пълно съответствие с

потребностите на работодателите и на обучаваните.

Прилаганите политики⁴⁷ по отношение на **професионалната квалификация** на възрастни в България следват основните изисквания, съдържащи се в Европейската стратегия за заетост и в други документи на Европейската комисия. Без да се отрича значението на вече направеното, все още работата по качествено подобряване на професионалната квалификация е “на парче” и без добре изградена организация и координация. Тя е насочена основно към преодоляване на ограничените възможности за наемане на лица поради ниско (или липса на) образование и квалификация и на тази основа – предотвратяване изпадането им в бедност и маргинализиране. Все повече обаче ще нараства значението на превантивната намеса на професионалната квалификация в полза на запазване на заетостта, намирането на първа работа или смяната на работа. Символичното засега квалифициране на заети трябва да разгърне възможностите и значението си както за наетите, така и за работодателите. Те трябва да получат комплексна система от финансови стимули за професионално развитие.

Нерешен докрай е и проблемът за това как да се организира придобиването на квалификация от работната сила така, че тя да бъде адекватна на потребностите на работодателите. Въпросът е свързан с промени в квалификацията на наети на конкретни работни места, с повишаването на производителността на труда им, както и с професионалното обучение на подрастващите и използването на регулярна обратна информация от работодателите. Освен това добре известно, но слабо прилагано изискване е доброто познаване на личните потребности и пригодност на лицата да упражняват определена професия.

Друга голяма група от нерешени проблеми е във връзка с необходимото *съответствие между производствена квалификация, степен на усвояване на производствени умения и равнище на образование.* При какво равнище на такива умения например ще може да се придобие най-масовата за дадения момент производствена квалификация или нейните високи степени? Винаги ли средните и високите степени на квалификация за всички специалности трябва да са обвързани с притежаването на средно образование? Отговорът на тези въпроси стои в основата на ефикасността и ефективността на професионалната квалификация и на превръщането ѝ в желана промяна както за работодателите,

⁴⁷ Най-актуалната сред тях е стартиралата през 2005 г. програма на Министерството на труда и социалната политика “Ограмотяване, квалификация и заетост” в общините с етнически смесено население Ардино, Кърджали, Бургас, Средец и Камено. В програмата могат да се включат безработни, които са неграмотни или без основно образование и професионална квалификация. От началото на юли 2005 г. започна проектът “Професионално обучение и социална адаптация на младежи, отпаднали от системата на образованието”. Той цели социалното адаптиране и повишаване на пригодността за заетост на безработните младежи, отпаднали от училище. *За изпълнение на препоръката за подобряване на организацията на учебния процес и намаляване броя на отпадащите в 7 общини с етнически смесено и бедно население се провежда програма за трансформиране на социални помощи в социални услуги. Част от социалните помощи се превеждат направо на детските градини, вместо да се дават на родителите. Предстои насочване на тези помощи от родители с деца-ученици към съответните училища за учебни помагала, за храна в столовете и транспортни разходи.*

така и за безработни и заети. Проблемът е в недостатъчната дълбочина, с която това се осъзнава, като се генерализира необходимостта от образование, както и сравнително слабата активност на заинтересуваните страни при неговото дискутиране.

5. Вместо заключение

Определено може да се твърди, че съществуват както окуражителни, така и твърде отрезвяващи сигнали за възможностите за плътно приближаване на България до Лисабонските цели за заетост и икономически растеж. Оптимизмът произтича главно от постигнатите досега резултати по повишаване на заетостта и намаляване на безработицата, от мащабните активни политики за заетост и макроикономическата стабилизация. За съжаление обаче стабилността на тези предпоставки може да се окаже не особено висока в близка и средносрочна перспектива. Очакванията на потребителите и на представителите на бизнеса не са много оптимистични. Предупредителни сигнали подават и някои от новоприетите страни в ЕС с повишената си безработица и неблагоприятни промени в равнището и динамиката на макроикономическите показатели, което показва, че през първите години на членство могат да настъпят сериозни сътресения.

Дори да се приеме оптимистичният вариант за бъдещо бързо повишаване на заетостта и наваксване на изоставането, основният въпрос за качеството на тази заетост остава открит. То обаче е свързано с равнищата на заплащане, които засега са обект на регулации и са резултат от проблемно трудово договаряне; с ниското качество на предлаганите работни места; с промени в търсенето от работодателите. По тези и други причини засега не се обмисля достатъчно сериозно кои са необходимите за България насоки на работа за подобряване на структурите на заетостта и сравнителните недостатъци от влизането ни в ЕС с евтина и нискокачествена работна сила. Доколкото това са необратими в близка перспектива реалности, то по-интересен е другият въпрос – какви са сравнителните предимства на страната именно при ситуация на такова равнище на работната сила и какъв е приемливият период, в който те биха могли да се използват? Отговорите на тези въпроси ще спомогнат по-точно да се очертаят границите на периода на допустимо забавяне на реализацията на Лисабонските цели.